

Києво-Могилянська академія В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ

Хоч би як пильно прозира-
ло око історика вглиб сто-
літь, перші паростки сис-
тематичної філософської
освіти на східнослов'янських тере-
нах вдається розгледіти не раніше
XVII століття. Таке пізнє, порівняно із
західноєвропейськими культурами,
її народження спричинено, в першу
чергу, тривалою відсутністю власне
освітнього середовища, опосеред-
кованість долучення давньорусь-
кої культури до фундаментальної
філософської традиції, закладеної в
античні часи, та самою специфікою
сприйняття культурних впливів, що
зумовили утвердження стереотип-
ного для всього східнослов'янського
ареалу образу філософії як любу-
мудрія, «мудрісного житія», моральніс-
ної сповіді та проповіді, шляху духо-
вного оновлення й преображення.
Образ філософії, що утвердився в ки-
єворуській культурі, цілком вкладався
в «ужиткові потреби» християнського
«добронравія», тож не дивно, що тео-
ретична рефлексія віками залишалася
на периферії філософської свідомості
східних слов'ян, а систематичне і по-
нятийне пізнання розглядалося ними
як схематичне і нездатне дійти живої
істини, чекаючи часу, коли в глиби-
нах культури визріє потреба не лише
у «філософії в печері», а й у «філософії
за кафедрою».

Виникнення передумов для функ-
ціонування і розвою «шкільної» фі-
лософії пов'язане із поширенням на
українських теренах у другій полови-
ні XVI – першій половині XVII століття
протестантських та єзуїтських освіт-
ніх осередків і усвідомленням необ-
хідності долучення до освітянських
змагань з боку православних кіл. «Ла-

Петро Могила. Графічний портрет
початку XIX ст. з копією підпису XVII ст.

тинницькі» заклади, які забезпечува-
ли якісну, до того ж – безкоштовну,
освіту (зокрема, філософську) мали
неабияку популярність не лише в ка-
толицькому чи протестантському, а й
у православному середовищі. За під-
рахунками істориків, кількість учнів
тільки єзуїтських шкіл на українських
землях Польської провінції становила
з кінця XVI до середини XVII століття
від двох з половиною до семи тисяч
осіб¹.

Зрозуміло, що в ортодоксальних
православних колах поширення на
«руських» теренах освітніх практик

«іновірців» не викликало нічого, крім
збурення й остраху за долю «святої
віри правдивої»: недарма пам'ятки
православної полемічної літерату-
ри кінця XVI – початку XVII століт-
тя сповнені прокльонів на адре-
су «латинницьких» училищ, які «все
злоє въ людех умножають», «єресь
разсѣвають и, яко же ядом, души
забивають». Власне кажучи, драма-
тична боротьба, що розгорнулася
на ледь зораній українській освітян-
ській ниві на зламі XVI—XVII століть,
була, в широкому розумінні, бороть-
бою між культурницьким традиціо-
налізмом, зорієнтованим на греко-
візантійську традицію (точніше, на
власний варіант її сприйняття як та-
кої, що освячує ідеали аскетично-
споглядального способу життя і «ду-
ховної простоти», яка «без поганських
хитростей и руководств, се ж ест гра-
матик, рыторык, діалектик и прочих
коварств тщеславных, диавола
вомѣстных [...] к Богу приводит»²) й
тими новаціями, що супроводжува-
ли поступовий поворот української
культури «очима на Захід». Харак-
терно, що прибічники першого, вба-
чаючи у латинській освіті та науці
лише «лжу», «баснословіє», «брѣдню»
«хитрість» і «єресь», її особливу не-
безпеку пов'язували з вивченням
філософії – цього «наказання еллин-
ского». Приміром, Іван Вишенський,
переконаний у тому, що «поганские
учители, Аристотели, Платоны и дру-
гие тым подобные машкарники и ко-
медийники» здатні привести лише до
«нечистѣйшого жития и безвѣрія»³,
прямо запитував «любимого прочи-
тателя»: «Чи не лѣпше тобѣ изучити
Часословец, Псалтыр, Охтаик, Апо-
стол и Евангелие с иншими, церкви

своїми, і бути простим богоугодником и жизнь вѣчную получить, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философам мудрым ся в жизни сей звати и в геену отити?»⁴

Звідси щира порада затятого полеміста-консерватора «младенцам бѣлобродым руским»: «Останте бѣгати вслѣд латини и учения их, бо утомившиися трудом прелести, невѣрием, яко же и они, запевне подыхаете!»⁵.

Разом із тим, і у православному середовищі не забракло діячів, які розуміли, що вивчення самих лише Псалтиря й Часослова для суспільних потреб ставало замало. Свідченням цього є діяльність Острозького освітньо-культурного осередку (бл. 1578 р.) і братських шкіл у Львові (1585), Києві (1615), Луцьку (1617) та ін., де було запроваджено вивчення традиційних для західноєвропейських середньовічних шкіл «семи вільних мистецтв» (з-поміж них і діалектики, що знайомила з азами філософії). Однак попри всі позитивні зрушення, що засвідчують дедалі виразніше усвідомлення православними інтелектуалами власної ізольованості від європейського культурного поступу, недостатності обмеження ідейним арсеналом східного християнства і необхідності оволодіння здобутками латинського Заходу, вирішальний крок щодо започаткування повноцінної філософської освіти в ареалі східнослов'янського православ'я пов'язаний із діяльністю Петра Могили та його дітищем – славетним Києво-Могилянським колегіумом (згодом – академією⁶), якому судилося стати першим православним вищим навчальним закладом на східнослов'янських теренах.

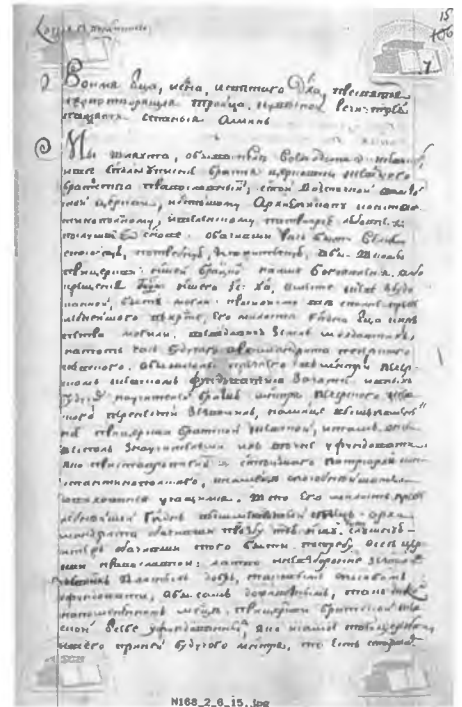
Києво-Могилянський колегіум веде свою історію з року створення Києво-братської «греко-словенської» школи (1615), об'єднаної з фундованим Петром Могилою 1631 року Лаврським латиномовним училищем. У статусі колегіуму цей заклад розпочав свою освітню діяльність восени 1632 року, розгорнувши її у напрямі розбудови православної гуманістичної школи, цілком відповідної як європейським освітнім стандартам доби, так і тогочасним запитам української культури.

Гуманістична школа, що почала свій переможний поступ з кінця XV століття, була принципово іншим,

порівняно із середньовічним (схоластичним), усеєвропейським типом шкільництва, підпорядкованим ідеалу *pietas litterata* – освіченого благочестя, «зрощення» християнської душі на відповідно підібраних зразках античної літератури, ключем до якого мало стати оволодіння класичними мовами (передусім латиною). Гуманітарно-філологічна освіта у поєднанні з релігійно-моральним вихованням – цього орієнтира гуманістичного шкільництва, виробленого його видатними теоретиками і практиками (Еразмом Роттердамським, Філіпом Меланхтоном та ін.), дотримувалися всі протестантські та католицькі (передусім єзуїтські) училища, університети та академії, даючи «добру науку» й виховуючи учнів у душі «вченої і красномовної побожності». Тож не дивно, що Петро Могила, сповнений піклуванням про те, щоб школа прищеплювала не лише знання, а й християнські чесноти, і обізнаний із практикою гуманістичного шкільництва, як припускають дослідники, на власному досвіді⁷, втілює її у житті Києво-Могилянського колегіуму, замисленого як православна модель гуманістичної школи⁸, спроможна забезпечувати освіту на тогочасному європейському рівні⁹.

У своїх організаційному, дидактичному і педагогічному вимірах ця модель спиралася на вже добре відомі й апробовані на теренах Речі Посполитої освітні практики єзуїтів. У Києво-Могилянському колегіумі зберігалися ті самі поділ на класи, їх послідовність, підручники, методики викладання й виховання, що були поширені в численних єзуїтських закладах тогочасної Європи¹⁰. Така ж подібність до єзуїтських зразків стосується й філософської складової могилянської освіти – як в організаційному, так і (до середини XVIII ст.) змістовному її аспектах.

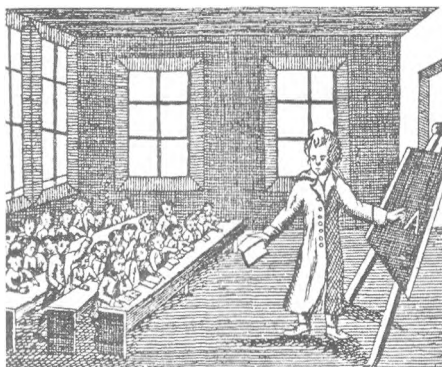
Як і в єзуїтських колегіях вищого рівня, філософський клас Києво-Могилянського колегіуму/академії, навчання в якому здійснювалося виключно латинською мовою, посідав проміжне місце між філологічними та богословськими класами. Кожен з його учнів мав шестирічний досвід послідовного навчання у граматичних (фара¹¹, інфіма, граматика, синтаксис¹²), поетичному та риторичному

Акт Київського Богоявленського братства, наданий архимандриту Петру Могилі з викладенням умов, за якими відбулося об'єднання Братської і Лаврської шкіл. 30 грудня 1631 р. Перший аркуш

Петро Могила. Фрагмент фрески церкви Спаса на Берестові. Київ. 1643 р.

Урок у Києво-Могилянській академії. Фрагмент гравюри. 1712 р.

Студенти Києво-Могилянської академії на лекції. Фрагмент гравюри. 1712 р.

класах¹³. Водночас дворічний (як правило) цикл філософської освіти був останньою сходинкою перед богословським класом, розрахованим на чотири (в останню чверть XVIII в. і до закриття КМА – два) роки. Щоправда, вищі філософський і богословський класи не мали великої популярності: значна частина вихованців залишала КМА після класу риторики.

За формальними ознаками філософська традиція, що склалася в єзуїтських колегіях та університетах, не надто відрізняється від середньовічної і в цьому сенсі цілком відповідає

терміну «друга схоластика»: європейська шкільна філософія XVI–XVII століть так само зберігає підпорядкованість теології і постає мистецтвом раціонального мислення, зрощеного на ґрунті коментування й інтерпретації авторитетних текстів. Як і за доби Середньовіччя, в гуманістичній школі XVI–XVII століть найвищий авторитет зберігає філософія Аристотеля, інтерпретована і «препарована» в дусі християнського віровчення. Характер цієї інтерпретації особливо виразноють настанови єзуїтського шкільного статуту «Ratio studiorum», що регламентував діяльність навчальних закладів ордена: проголошуючи відданість Аристотелеві найвищою чеснотою професорів філософії, останніх застерігали від сліпого наслідування античному мислителю і зобов'язували інтерпретувати його погляди через призму «істинної віри», а також викривати тих їх тлумачів, чиї коментарі суперечать християнським принципам.

Реалізації зазначених цілей сприяла методика викладання, випрацьована в єзуїтських університетах і колегіумах ще в XVI столітті: вивчення філософії, як і інших навчальних дисциплін, здійснювалося тут за спеціальними підручниками («курсами», «посібниками»), в укладанні яких філософи-єзуїти довгий час не знали рівних – наприклад, підручник одного з найвідоміших представників «другої схоластики» португальського професора філософії Педро да Фонсеки¹⁴ «Основи діалектики» («Institutiones dialecticae»), опублікований у Лісабоні в 1564 році, згодом витримав 53 (!) перевидання¹⁵. Зазначена методика була сприйнята і могилянськими професорами філософії, значна частина яких мала досвід навчання в єзуїтських навчальних закладах і при складанні власних філософських курсів керувалася як друкованими, так і рукописними підручниками філософів-єзуїтів, поширеними на території Речі Посполитої.

Використання підручника якнайкраще відповідало тому способу вивчення філософії «у класі», який практикував, слідом за єзуїтськими школами, і Києво-Могилянський колегіум/академія: студенти записували «курс» під диктовку професора (саме цією обставиною пояснюється наявність множинних рукописних

відтворень порівняно невеликої кількості могилянських «курсів» філософії, що дійшли до наших часів). Тісний зв'язок зі схоластичною традицією виявляє і форма викладу «курсів» у техніці *questiones disputata* (розв'язання спірних питань). Розгляд кожного з питань передбачав його формулювання у вигляді тези-твердження, визначення відповідних понять, виклад різних поглядів на предмет, викриття і спростування тих із них, які є помилковими, і, нарешті, виведення (шляхом апелювання до авторитетних авторів) єдино правильного судження, якого слід дотримуватися.

Своєрідною компенсацією монологічної форми аудиторних занять слугували диспути, покликані прищепити студентам навички володіння схоластичною технікою вирішення спірних питань (ця успадкована від середньовічної школи форма освоєння предмета практикувалась у Києво-Могилянському колегіумі/академії, так само як і в єзуїтських навчальних закладах, тільки у філософському і богословському класах, замінюючи собою обов'язкові для попередніх класів «вправи»). Навчальні («домашні») диспути, що проводилися по суботах і наприкінці кожного місяця під керівництвом професора, котрий призначав захисника (*defendens*) і трьох опонентів (*oppugnans*), закріплювали засвоєння викладеного матеріалу. Публічні диспути (як правило, пишні інсценовані) проводилися по завершенні навчального року та демонстрували загальний рівень філософської/богословської підготовки студентів, а також оволодіння ними навичками тлумачення, спростування, аргументації, що становили невід'ємні елементи освіченості та належності до «вченого стану». Крім того, систематичне проведення диспутів з виховною метою відповідало одному з наріжних принципів єзуїтської педагогіки, сприйнятих могилянськими професорами, – змагальності у навчанні.

Перші кроки, спрямовані на введення і закріплення філософського компонента освіти у Києво-Могилянському колегіумі/академії простежуються вже на початковому етапі її історії, пов'язаному з діяльністю Київської братської школи, де серед традиційних дисциплін «тривіуму» виклада-

лася діалектика. Збережені рукописи свідчать про те, що, попри відсутність офіційного дозволу на відкриття філософського і богословського класів у Києво-Могилянському колегіумі, повноцінні філософські курси (у складі логіки, фізики і метафізики), читалися тут вже з середини 1640-х років (з початку XVIII ст. окремі викладачі філософії включали до складу своїх курсів і етику).

За даними сучасних дослідників рукописної спадщини Києво-Могилянського колегіуму/академії, до наших часів дійшли записи близько тридцяти курсів філософії, прочитаних з кінця 1630-х до початку 1750-х років (їх основний корпус зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Найраніші з них – курси Йосифа Кононовича-Горбацького («Subsidium Logicae», 1639–1640) та Інокентія Гізеля (1645–1647), котрий вперше виклав не тільки діалектику і логіку, а й фізику і метафізику («Opus totius philosophiae», 1646–1647). Після досить тривалої перерви в діяльності Києво-Могилянського колегіуму в період Руїни (у 1660-х – 1680-х рр.) викладання філософського курсу поновлюється з середини 1680-х років, набуваючи повного і систематичного характеру. Переконливим свідченням цього є рукописи філософських курсів Йоасафа Кроковського (йому атрибуують курси 1684–1686, 1686–1688 рр.), Стефана Яворського (1691–1693), Прокопія Калачинського (1693–1695), Інокентія Поповського (1699–1702), Христофора Чарнуцького (1702–1704), Іларіона Ярошевицького (курс, розпочатий ним у 1704–1705 рр., дочитував у 1705–1706 рр. Христофор Чарнуцький), Феофана Прокоповича (1706–1708), Сильвестра Піновського (1711–1713; йому ж приписують з великою часткою імовірності курси 1713–1715 рр.), Йосипа Волчанського (1715–1717; 1717–1719), Іларіона Левицького (1719–1721; 1723–1725), Платона Малиновського (1721–1723), Амвросія Дубневича (1725–1727; 1727–1729), Стефана Калиновського (1729–1731), Ієроніма Миткевича (1733–1735), Сильвестра Кулябки (1735–1737; 1737–1739), Михайла Козачинського (1739–1741; 1741–1743; 1743–1745), Гедеона Сломинського (1745–1747), Георгія Кониського (1747–1749; 1749–1751).

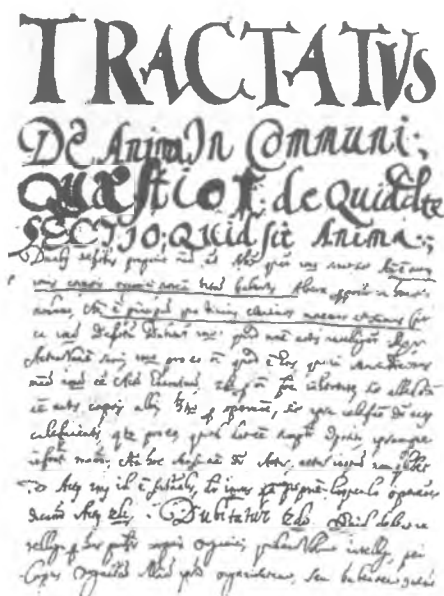

Йосиф Кононович-Горбацький.
Підручник логіки (1639–1640 рр.).
Студентський запис курсу філософії

Архимандрит Інокентій Гізель.
Копія з портрета XVII ст.

Крім того, важливим джерелом для вивчення філософської спадщини Києво-Могилянської академії є тези, які виносилися на філософські диспути. З-поміж описаних у літературі – сім друкованих, які є водночас пам'ятками гравюрного мистецтва. Доля або нинішнє місцезнаходження більшості з них невідомі. У повному вигляді, що містить не тільки зображення, а й текст, вціліли лише філософські та богословські тези 1691 року, захищені під керівництвом Силуана Озерського, курс якого не зберігся, а також філософські тези 1708 року, захищені під керівництвом Феофана Прокоповича. Відомі серед мистецтвознавців як «Конклюдія Обидовського» (гравер Іван Ширський) і «Тези на честь Івана Мазепи» (гравер Данило Галяховський), зазначені гравюри зберігаються, відповідно, у Відділі естампів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі та в Національному музеї у Варшаві. Крім того, до наших часів дійшло шість рукописних тез, що виявлені серед деяких філософських курсів кінця XVII – першої половини XVIII століття (зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського).

Трактат з філософії Інокентія Гізеля.
1646 р.

Митрополит Стефан Яворський.
Гравюра. 1729 р.

Архієпископ Феофан Прокопович.
Фрагмент портрета. XVIII ст.

Архієпископ Сильвестр Кулябка.
Портрет 1759–1761 рр.
Художник О. Антропов

Гравюра на честь ректора Києво-Могилянської академії Прокопія Колячинського.
1698–1701 рр.

Структура філософських курсів Києво-Могилянського колегіуму/академії XVII–XVIII століть відображає уявлення могилянців про структуру філософського знання як такого, вираженого в логіці («словесній мудрості»), фізиці («природній мудрості») та метафізиці («надприродній мудрості»). На відміну від єзуїтських навчальних закладів, філософські курси яких мали у складі своїх обов'язкових компонентів логіку, фізику, метафізику, етику і математику, могилянці не надавали двом останнім нормативного статусу. Зокрема, розділ етики присутній у курсах лише п'яти професорів (Феофана Прокоповича, Стефана Калиновського, Ієроніма Миткевича, Сильвестра Кулябки, Михайла Козачинського і Георгія Кониського); натомість математична складова наявна лише в одному курсі – Феофана Прокоповича.

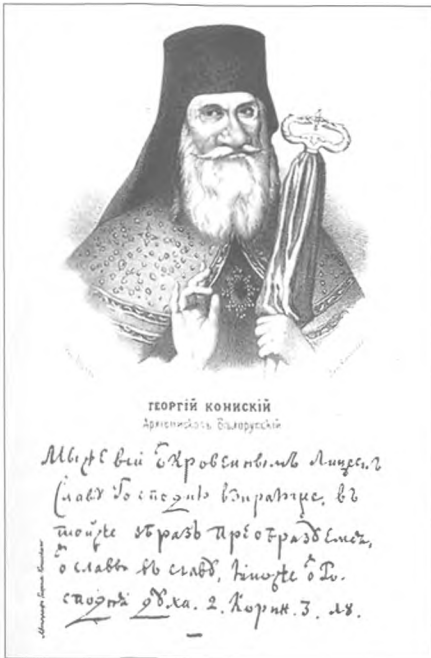
У змістовному відношенні могилянські філософські курси демонструють значну залежність від єзуїтських канонів.

Розділ логіки складався, як правило, з двох частин – діалектики, або малої логіки (*dialectica*, *logika minor*), що була, найчастіше, заключною частиною риторичного курсу, і раціональної філософії, або великої логіки (*philosophia rationalis*, *logika major*). Для киево-могилянських професорів, так само як і для їхніх єзуїтських колег,

вивчення діалектики і раціональної філософії мало важливу прикладну мету – забезпечення логічним інструментарієм, необхідним для участі в диспутах (про значення, яке могилянці надавали мистецтву «диспутації», переконливо свідчить, наприклад, курс логіки Феофана Прокоповича, одна з частин якого спеціально присвячена «законам і правилам належного ведення диспуту»¹⁶).

Так само як і в єзуїтських навчальних закладах, діалектична частина філософських курсів Києво-Могилянського колегіуму/академії мала вступний характер, читалася протягом двох місяців і охоплювала формально-логічну проблематику, даючи студентам найзагальніші уявлення про «операції розуму». Діалектика, як наука правильного розмислу, передбачала знайомство студентів із формами мислення (поняття, судження і умовивід) і правилами їх утворення, а також оволодіння навичками визначення, розрізнення й аргументації.

У рамках «великої логіки», що читалася протягом шести-восьми місяців, висвітлювався зміст проблем, визначених Аристотелевим «Органом». Особлива увага приділялася з'ясуванню предмета і специфіки логіки, суті та різновидів дистинкції, проблеми універсалій, категорії відношення тощо. *Logika major* деталь-

Георгій Кониський.
Портрет із автографом

Тези на честь царів Івана
і Петра Олексійовичів («Конклюдзія
Обидовського»). 1691 р.

Тези на честь митрополита Йоасафа
Кроковського. 1713 р.

но аналізувала (у традиційній техніці *questiones disputata*) генезу кожної з форм мислення та їх різновиди. Загалом ця частина філософського курсу містила не лише формально-логічний, а й значний гносеологічний компонент.

Натурфілософський розділ, або фізика (*philosophia naturalis, physica*), що становив найбільшу за обсягом частину київських курсів філософії (її виклад тривав близько десяти місяців), містив аналіз начал і причин природних речей, з'ясовував поняття матерії і форми, їх співвідношення, сутність і специфіку природи, властивості та різновиди тіл, поняття душі, її типи і потенції тощо. Засновані на фізичних трактатах Аристотеля, натурфілософські розділи курсів могилянських професорів містили і спроби певної їх реінтерпретації з урахуванням як конфесійної специфіки, так і актуальних природничо-наукових знань, відображаючи, тим самим, одну з характерних тенденцій європейської шкільної філософії кінця XVI – XVII століття. Не дивно, що, викладаючи натурфілософію, могилянські професори не обмежувалися аристотелівською проблематикою. Однак згадки

про ідеї Коперника і Галілея, що містяться в їхніх курсах, аж ніяк не свідчать про наявність в останніх «дійсних» чи «пантеїстичних тенденцій», відзначених в історико-філософській літературі радянської доби. Виразне схоластично-теологічне забарвлення залишалося характерною рисою могилянських «фізик» і першої половини XVIII століття¹⁷. Метафізика, що трактувалась як наука про надприродне, викладалася в Києво-Могилянському колегіумі/академії за схемою, традиційною для епохи «другої схоластики», і передбачала поділ між «першою філософією», яка має своїм предметом найбільш універсальні предикати речей, вищі принципи реальності, та «божественною наукою», зосередженою на реальності нематеріальній. Метафізична частина філософських курсів КМА була досить короткою (з її вивченням поралися з місяць) і складалася, згідно із зазначеною схемою, з двох книжок: у першій йшлося про суще, його початок, властивості та види (субстанції й акциденції); друга навчала про Бога, його атрибути й докази буття, а також про ангелів – тією мірою, наскільки це «дозволено силам природи». Ті з київських профе-

сорів, які включали до своїх викладів етику, робили її або завершальною частиною курсу (Феофан Прокопович, Сильвестр Кулябка, Ієронім Миткевич), або наступною після логіки (Стефан Калиновський, Михайло Козачинський, Георгій Кониський). Розглядаючи етику як науку про правила належної поведінки, вони фактично відтворювали традиційну для шкільної філософії свого часу схему викладу моральної філософії, основу якої становило аристотелівське розуміння щастя як мети всієї людської діяльності. Їхні стислі етичні опуси, тісно прив'язані до «Нікомахової етики», викладено у традиційній для шкільної філософії XVI–XVII століття схоластичній техніці нескінченних *quaestiones, disputationes, articuli* і *conclusiones*.

Уже перше дослідження рукописів філософських курсів могилянських професорів, здійснене вихованцем Київської духовної академії Дмитром Вишневським на початку XX століття¹⁸, виявило фактичну ідентичність їх структури та змісту, що свідчить про те, що «викладачі філософії Київської Академії свої лекції укладали, не вивчаючи самостійно Аристотеля і його коментаторів, а списуючи і пе-

Тези на честь архимандрита Іларіона Негребецького. 1738 р.

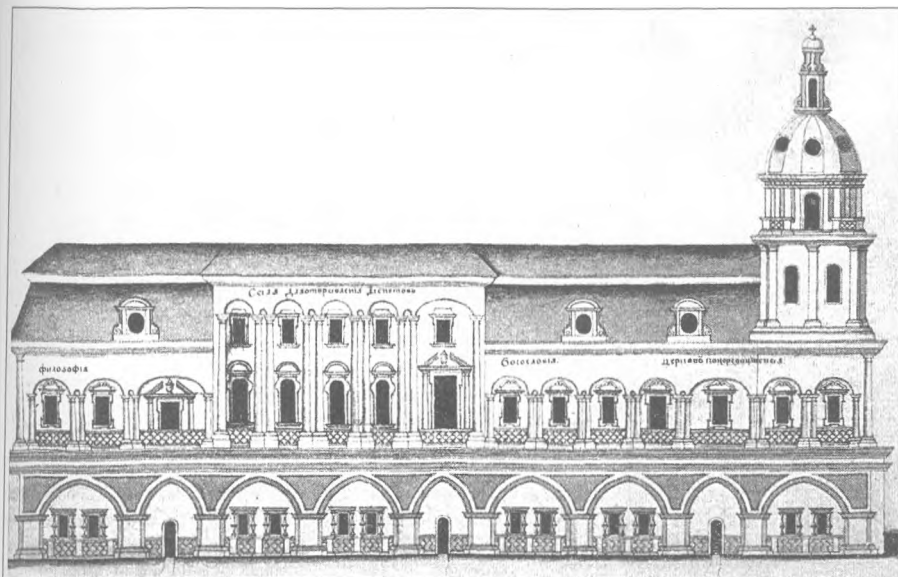
Тези на честь митрополита Тимофія Щербаського. 1741 р.

реробляючи, хто як міг, цілі трактати з друкованих та рукописних філософських підручників, які викладалися в різних єзуїтських латино-польських академіях і колегіях¹⁹. Новітні дослідження, що виявили в більшості збережених філософських курсів Києво-Могилянського колегіуму/академії наявність дослівних текстуальних збігів²⁰, підтвердили висновки Д. Вишневського.

Відсутність проявів оригінальної філософської творчості в курсах могилянських професорів пояснюється як відсутністю самостійного статусу філософії, підпорядкованою богослов'ю, так і принциповими особливостями запозиченої могилянцями моделі філософської освіти, орієнтованої не на продукування власних поглядів, а на коментування авторитетних думок. Не останню роль зіграла і сама організація навчального процесу, що сприяла збереженню властивої ще добі Середньовіччя професійної «всесвідомості» викладачів: починаючи свою академічну діяльність у нижчій «школі» і переходячи разом з учнями з класу в клас, кожен рік вони освоювали нові для себе предмети викладання, що аж ніяк не стимулювало розвиток їхніх творчих устремлінь. Крім того, читання філософського курсу ставилося в обов'язок префектам Академії, обтяженим повсякденною адміністративною діяльністю і вимогами академічної інструкції «тщательнимъ быть в дѣлѣ своемъ подѣ страхом, что ежели не чинно пойдутъ ученія и неблагопоспѣшно, то они сами суду подпадутъ»²¹. Фактично для кожного зі загаданих вище професорів заняття філософією було не усвідомленим життєвим вибором, а «виробничою необхідністю», епізодом в академічній та церковній кар'єрі²². Як чи не єдиний «виняток з правил» згадаймо Феофана (Прокоповича), котрий прагнув у своїй науковій діяльності подолати рамки єзуїтських освітніх практик. Рішуче засуджуючи «рабське» наслідування «латино-польських» освітянських практик, він, залишаючи ректорську посаду, заповідав колегам «не йти лише шляхом, уторованим іншими вченими, а дотримуватися самостійних наукових поглядів, які... формують знавців, а не торгашів науки», адже суспільству «вже остогидла... та наука, що впливає не з пер-

вісних джерел, а крапля за краплею у зіпсованому вигляді тече скрізь по-жовклий папір... і не залишає в умах людських нічого, крім глупої впевненості у власній мудрості, якогось мороку, сновидіння й химерності»²³. Щоправда, більшість наступників Прокоповича за філософською кафедрою Академії поставилися до його завітів цілком байдуже. «Родимі плями» схоластицизму не усунили навіть ті трансформації, що відбулися в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в другій половині XVIII століття.

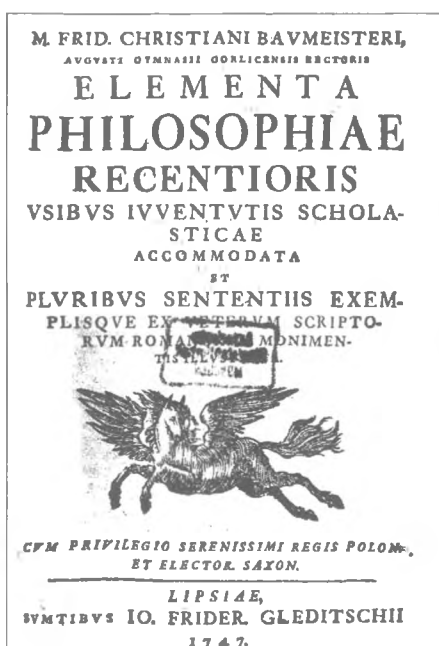
Зокрема, у 1750-х роках «перипатетичні змагання» київських «бійців-стагіритів» поступаються місцем вивченню вольфганської філософської системи, що виявилася найбільш відповідною освітянським практикам доби Просвітництва і ствердилася на кафедрах провідних європейських університетів. Утвердженню ж її у Києво-Могилянській академії чимало сприяла придатність для раціонального обґрунтування релігійних істин, що власне й становило, в очах київських професорів, основне завдання філософської освіти. Втім, попри змістовну і ціннісну відстань, що лежить між аристотелізмом «другої схоластики» і вольфівською раціональною філософією, яка ґрунтується на досягненнях математики і природознавства, у самій методиці викладання змін практично не відбулось. Як і раніше, замість тих «первісних джерел», припасти до яких закликав Феофан Прокопович, могилянські професори обрали собі зручного посередника – популярний у шкільному використанні підручник вольфганця Християна Баумейстера «Elementa philosophiae», що успішно посів місце «авторитетного джерела», яке належало опанувати «не точію безъ упущенія єдинаго листа, но безъ оставленія и єдинаго термѣна»²⁴. При цьому, не мислячи вивчення філософії без диспутів, що віджили свій вік, київські професори (під пильним наглядом митрополита) героїчно намагалися влити «нове вино у старі міхи», аж до кінця XVIII століття дотримуючись правила, прописаного академічною інструкцією: «Диспуты часто [...] methodo syllogistica, то есть съ крайнымъ наблюдениемъ формы силлогической, отправлять, тако жъ и частныхъ упражненій всякой недѣли въ суббо-

Старий (Мазепин) академічний корпус у 1730–1740-х рр.

Студенти Києво-Могилянської академії. Фрагмент гравюри. 1739 р.

Титульний аркуш підручника Х. Баумейстера «Elementa philosophiae» (вид. 1747 р.)

Григорій Сковорода. Портрет худ. Г. Лук'янова. 1794 р.

ту буваемых не упущать»²⁵. Загалом, відмова від деяких звичних атрибутів єзуїтської освіти (на кшталт граматички Альвара²⁶) зовсім не означала зміни освітніх парадигм: навіть у другій половині XVIII століття київські професори зберігали «порядки старої Академії з її схоластичною наукою»²⁷. Лише у 1780-х роках в академічному curriculum'і з'являються такі загальноосвітні дисципліни, як історія, географія, алгебра, геометрія, малювання. Згідно з урядовою інструкцією від 31 жовтня 1798 року, до них додається викладання «сільської і домашньої економії», а 1802 року відкривається медичний клас. Усі ці новації відбуваються на тлі «присвоєння» Київській Академії «образу вчення, для всіх училищ в імперії Російській узаконеного»²⁸. Що ж до «образу» викладання філософії, то деякі конструктивні зміни припадають на час так званої

павлівської реформи 1798 року, що була черговим кроком у розбудові російських духовних шкіл. До цих змін належать, у першу чергу, запровадження такої дисципліни, як «стисла історія філософії» (вперше за всю історію КМА²⁹), а також вимога підготовки студентами філософського класу так званих «дисертацій» – письмових робіт, призначених для публічного виголошення. У своєму ж змістовному аспекті філософська освіта в Києво-

Могилянській академії аж до самого її закриття залишалася незмінною й визначалася вже згаданим вище підручником Хр. Баумейстера³⁰.

Отже, огляд двовікової історії філософської освіти у «старій» Київській Академії не дає підстав для визнання її джерелом унікальної української філософської традиції, як то подекуди стверджують нині. На наше глибоке переконання, значущість доробку киево-могилянських професорів полягає зовсім не у виробленні якоїсь «оригінальної» філософії, а передусім у подоланні вкоріненої з часів киево-руської доби упередженості до раціонального осягнення світу, затаврованого як «поганська лжа» і «латинницькі хитрощі», у прилученні східнослов'янських культур до загальноєвропейського філософського дискурсу, а відтак – до їх принципо-

вого оновлення, у закладанні підвалин філософської освіти, відповідній європейським стандартам, у формуванні того освітнього й інтелектуального середовища, поза яким немає справжньої філософської творчості (як приклад плідної діяльності КМА на ниві філософської освіти згадаймо доробок її видатного вихованця Григорія Сковороди (1722–1794)). Попри те, що освітні практики Києво-Могилянської академії, перейняті

вправлінням форм мови, мовлення і мислення студентів, мали на меті підготовку останніх до тлумачення богословських істин і релігійної полеміки, вишкіл, що здобувався «грою в поняття», досвідом екзегези, напрацюванням і відшліфовуванням навичок запитування й розуміння себе й іншого, скрупульозного тлумачення тексту, створював фундамент філософської освіти і розвитку філософських наук, те підґрунтя, без якого немає про-

фесійного філософування. Буденна шкільна робота, яку судилося виконати киево-могилянським професорам філософії, відкрила не лише українцям, а й усім східним слов'янам новий для них простір – простір філософської думки, прищепила відкритість і сприйнятливність до філософського знання, вписавши нову сторінку в історію вітчизняної культури.

ПРИМІТКИ

- 1 Див.: Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 22; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Л., 2005. – С. 151.
- 2 Книжка Іоанна мниха Вишенського от Святой Афонской горы // Вишенський І. Вибрані твори / упоряд. В. Л. Микитась. – К., 1972. – С. 32.
- 3 Там само. – С. 53–54.
- 4 Там само. – С. 32–33.
- 5 Там само. – С. 91.
- 6 Статус вищого навчального закладу Київської Академії вперше надано в акті Гадяцької унії (1658), а згодом підтверджено грамотами Петра I (1694 та 1701 рр.).
- 7 Серед закладів, де, ймовірно, навчався Петро Могила, історики називають Замойську академію й навіть славетну паризьку колегію La Fleche (обидва заклади належали ордену єзуїтів).
- 8 Не висуваючи до своїх потенційних студентів станових обмежень, Київська Академія приймала на навчання осіб тільки православного віросповідання.
- 9 Очевидно, що освітня реформа Петра Могили мала й суто конфесійну мету, відповідну запитам доби напруженого міжцерковного протистояння, – послабити впливовість і популярність «іновірних» освітніх закладів серед православної молоді, запобігти прилученню останньої до «смертоносного яда западних схизм».
- 10 Водночас історики Київської Академії, зокрема Микола Петров, указують низку рис, що відрізняли її від єзуїтських закладів. З-поміж них – дещо вужче коло предметів викладання; менша увага до релігійної обрядовості та відсутність релігійного фанатизму; більша відомість до дотримання дисципліни; прагнення «в усьому, що стосується віри й моральності, замінити католицьке православним» (див.: Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII века // Труды Киевской духовной академии (далі – ТКДА). – 1895. – № 10. – С. 254–255).
- 11 Навчання у класі фари (за іншою назвою – аналогії) забезпечувало учням навички письма і читання словенорусською та польською мовами й елементарний рівень володіння латиною.
- 12 Інфіма, граматики і синтаксис становили власне граматичні класи, підпорядковані передусім ґрунтовному опануванню латинського мовлення і письма. Досягненню цієї мети сприяли не лише класні заняття, а й вимога спілкування латиною поза межами аудиторії, щоденне виконання письмових вправ, читання, переклад і вивчення напам'ять уривків латинських класиків тощо. Поряд із вивченням латини, учні граматичних класів удосконалювали своє знання розмовної на той час польської мови.
- Значно менша увага приділялася словенорусській та грецькій мовам (вивчення останньої мало спорадичний характер, спричинений браком кваліфікованих викладачів). Як свідчать історики, у граматичних класах викладали також початкові відомості з арифметики, православний катехізис і церковний спів.
- 13 Поетика і риторика кваліфікувалися як «середні» класи, навчання в яких мало за мету прищеплення студентам теоретичних знань і практичних навичок у царині поетичного та ораторського мистецтва.
- 14 Педру да Фонсека (Pedro da Fonseca, 1528–1599) – португальський філософ, професор університету Коїмбри, який запровадив практику викладання систематичного філософського курсу, а отже, по суті нову модель філософської освіти.
- 15 Див.: Ashworth E.J. Traditional logic // The Cambridge History of Renaissance Philosophy. – Cambridge University Press, 1992. – Р. 163.
- 16 Див.: Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори: у 2 т. – К., 1980. – Т. 2. – С. 12–26.
- 17 Приміром, указуючи «найдостовірніші аргументи» на користь того, що «не лише не існував, але навіть не міг існувати світ вічно», Феофан Прокопович апелює до «Святого Духа, який через свого пророка Мойсея засвідчив нам, що на початку було створено небо й землю» (Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: у 2 т. – Чит. вид. – Т. 2. – С. 296). Одним із предметів киево-могилянських «фізик» є й доведення (із посиланням на церковні авторитети) тези, згідно з якою світ було створено навесні, ба більше – саме у березні (див.: Кониський Г. Філософські твори: у 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 227). Не оминаються жвавою увагою й питання раю та його «улаштування», дерева пізнання добра і зла (чи було воно фіговим, а чи все ж таки яблуком) тощо.
- 18 Див.: Вишневський Д. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С. 175–208.
- 19 Там само. – С. 205.
- 20 Див.: Симчик М.В. Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській Академії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук: спеціальність 09.00.05 – історія філософії. – К., 2007; Він же. Philosophia rationalis у КМА: Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст. – Вінниця, 2009.
- 21 Грамота Київського митрополита Арсенія Могилянського, утверджуюча інструкцію для Київської Академії. 1 мая 1764 г. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796). С введ. и прим. Н.И. Петрова. – К., 1906. – С. 101.
- 22 Варто зауважити, що всі вищезгадані могилянські професори філософії були ченцями. Згодом чимало з них досягли найвищих шаблів у церковній ієрархії. Йдеться, зокрема, про митрополита Рязанського і Муромського, місцеблюстителя патріаршого престолу в 1701–1721 рр. Стефана (Яворського); митрополита Київського і Галицького у 1708–1718 рр. Йоасафа (Кроковського); архієпископа Новгородського, першого члена й фактичного очільника Російської православної церкви у 1725–1736 рр. Феофана (Прокоповича); архієпископа Московського і Володимирського у 1742–1745 рр. Йосифа (Волчанського); архієпископа Московського і Севського в 1748–1754 рр. Платона (Малиновського); архієпископа Могильовського, Мстиславського й Оршанського в 1755–1795 рр. Георгія (Кониського), канонізованого Білоруським Екзархатом Російської православної церкви у 1993 р., та ін.
- 23 Цит. за: Вишневський Д. Направление образования в Киевской Академии в первой половине XVIII-го столетия // ТКДА. – 1904. – № 2. – С. 280.
- 24 Грамота Київського митрополита Арсенія Могилянського, утверджуюча інструкцію для Київської Академії. 1 мая 1764 г. – С. 83.
- 25 Там само.
- 26 Емануель Альвар (1526–1583) – португальський єзуїт, автор латинської граматики, популярної в Європі у XVI–XVIII ст.
- 27 Серебренников В. Киевская Академия с половины XVIII-го века до преобразования ее в 1819-м году // ТКДА. – 1897. – № 5. – С. 127.
- 28 Титов Ф. Киевская Духовная Академия в эпоху реформ. – К., 1910. – С. 4.
- 29 Слід брати до уваги, що модель філософської освіти, реалізована Києво-Могилянською академією, не тільки не забезпечувала систематичної історико-філософської підготовки, а й не вимагала її. Навіть за умови навчання у західних університетах і колегіях, майбутній київський професор мав не більш ніж спорадичну історико-філософську освіту, рівень якої залежав від міри його власної допитливості та наполегливості.
- 30 Досить промовистим свідченням цього є характеристика конспекту останнього з викладачів філософії Києво-Могилянської Академії Стефана Семяновського, надана Комісією духовних училищ 1817 року: «Конспект учителя философии, священника Семяновского, по классу философских наук, ни одним шагом не выходит за пределы Баумейстера, хотя на конце и поставлено несколько имен других писателей; латинский язык сочинитель конспекта знает» (Копия журнала Комиссии духовных училищ ... с некоторыми сведениями, соображениями и решениями относительно преобразования Киевской Академии и киевского духовно-учебного округа по новому уставу. 1817 года 24 июля // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796–1869). – Т. IV (1813–1819). Со введ. и прим. Ф. И. Титова. – К., 1913. – С. 671).